

Список літератури

1. Бортник С.Ю. Морфоструктури центрального типу території України: просторово-часовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. К., 2002. 2. Бортник С.Ю. Проблема класифікації морфоструктур центрального типу. Укр. геогр. журн. 2002. № 2. 3. Бортник С. Ю. Просторово-геоструктурний аналіз Кіровоградської морфоструктури центрального типу : монографія / С. Ю. Бортник, О. В. Ковтонюк. К. : ВГЛ «Обрії», 2012. 190 с. 4. Ковтонюк О.В. Просторово-геоструктурний аналіз Кіровоградської морфоструктури центрального типу: Автореф. дис. канд. геогр. наук. К., 2004.

УДК 551.435:631.47/48

Підкова О. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ МОРФОКЛІМАТИЧНОЇ ЗОНАЛЬНОСТІ ЗЕМЛІ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ҐРУНТІВ І ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ

Одним із важливих напрямків розвитку сучасного наукового знання можна вважати синтез наукових теорій, положень, концепцій тощо двох (чи більше) наук, переплетіння їхніх ідей і одержання на основі цього нових наукових здобутків. Безумовно, такі напрацювання стають надбанням кожної з цих наук, збагачуючи наукове знання загалом. Особливо актуально це для природничо-географічних досліджень, де усі компоненти природи прямо чи опосередковано взаємопов'язані між собою, і вивчення одного з них у "чистому вигляді" є дещо умовним і штучно обмеженим.

Займаючи чільне місце серед методологічних положень геоморфології, концепція морфокліматичної зональності суші може також внести свою частку знань у ґрунтознавчу науку. Вважаємо за доцільне розглянути це у контексті основних закономірностей поширення ґрунтів і ґрунтового покриву.

Природна зональність – явище однозначне, основною причиною якого є розподіл сонячної енергії і тепла у межах планети, або географічне положення у ширшому розумінні. Виступаючи рушійною силою більшості екзогенних процесів, тепло і волога зумовлюють переважання відповідних екзогенних рельєфотворчих процесів у межах природних зон. Це лягло в основу концепції морфокліматичної зональності Землі.

Поняття про морфокліматичну (клімато-геоморфологічну) зональність і морфокліматичні зони у науковому знанні відносно нове. Під морфокліматичною зоною В. В. Стецюк і І. П. Ковальчук (2005) розуміють значні за площею ділянки поверхні рівнин суші, у межах яких співвідношення тепла і вологи зумовлюють панування тих чи інших екзогенних рельєфотворчих процесів, що забезпечує існування своєрідних геоморфологічних ландшафтів-морфоскульптур. У той же час, автори відзначають, що поняття морфокліматичної зони є доволі абстрактним і за своєю суттю подібним до поняття природної зони.

Визначальним чинником формування морфокліматичної (як і природної) зони є співвідношення тепла і вологи, які, в свою чергу, зумовлюють переважання відповідних екзогенних геоморфологічних процесів. Варто наголосити, що більшість з останніх мають зональну природу (гляціальні, криогенні, флювіальні та ін.), чим пояснюється переважання певних екзогенних процесів морфогенезу і формування відповідної морфоскульптури у межах тої чи іншої морфокліматичної зони.

Також є екзогенні рельєфотворчі процеси, які належать до категорії азональних, але можуть зустрічатись у різних морфокліматичних зонах, якщо є відповідні умови для розвитку їх. До них відносять схилі, карстові і берегові. Проте їхнє поширення, динаміка, інтенсивність прояву також певним чином будуть визначатись зональними кліматичними відмінами.

Морфокліматична зональність значною мірою корелює із зональністю ґрунтового покриву. Відомо, що причинами просторової диференціації ґрунтового покриву є зміни чинників ґрунотворення, а закономірності географічного поширення ґрунтів є одночасно і результатом, і відображенням складної взаємодії усіх чинників ґрунотворення.

Поширення ґрунтів у просторі у найбільш загальних рисах підпорядковується біокліматичній зональності, що знаходить своє відображення у ґрунтово-географічному районуванні (за М. М. Строгановою, М. М. Розовим, 1979). Найвищими таксономічними одиницями районування є ґрунтово-біокліматичні пояси, які поєднують території зі схожими термічними особливостями клімату, а саме – подібністю радіаційних і термічних умов.

Ґрунтово-біокліматичні області виділяються у межах поясів за режимом зволоження і континентальністю (вологі, перехідні, сухі), які зумовлюють особливості ґрунтоутворення, вивітрювання і розвитку рослинності на певній території. Тобто, в основі виділення найвищих таксономічних одиниць ґрунтово-географічного районування є кліматичні умови територій, що є відповідним аналогом кліматичної складової морфокліматичного зонування.

Ґрунтово-біокліматичні пояси і області представляють собою сукупність ґрунтових зон і гірських ґрунтових провінцій, які, у свою чергу, є основними таксономічними одиницями ґрунтово-географічного районування рівнинних і гірських територій. Визначальна роль тут відводиться рельєфу, який перерозподіляє кліматичні і, відповідно, біотичні (в основному – рослинність) умови – ці основні чинники формування ґрунтів. Це відображено у законах горизонтальної і вертикальної (або широтної і висотної) поясності ґрунтового покриву.

Поряд з тим, зональність ґрунтового покриву не є абсолютним явищем. Тут доречно згадати про закони фаціальності ґрунтів і аналогічних топографічних рядів ґрунтів. Згідно першого закону, фаціальні (провінційні) особливості клімату, причинами яких є різна континентальність території, відмінності у сезонному розподілі опадів тощо, зумовлюють появу специфічних місцевих ознак ґрунтів і навіть формування інших їх типів.

За другим законом, поширення ґрунтів у просторі (у межах зон) зумовлене переважно впливом рельєфу, ґрунтоутворними породами та іншими місцевими умовами ґрунтоутворення. Причому, у всіх зонах ця закономірність має аналогічний характер: на підвищених елементах рельєфу залягають автоморфні (самостійні) ґрунти, характеризуються відносною акумуляцією малорухомих речовин, у пониженнях – гідроморфні (підпорядковані), які акумулюють у своїх горизонтах рухомі продукти ґрунтоутворення і вивітрювання, на схиліх поверхнях залягають перехідні ґрунти, має місце транзит речовин у вигляді поверхневого, внутрішньо- і підґрунтового стоку. Рельєф при цьому виконує роль перерозподільвача геохімічних потоків, визначає їх основні напрямки, а ґрунти різних гіпсометричних рівнів є геохімічно пов'язані між собою.

Відзначимо, що екзогенні рельєфотворчі процеси, які поширені у межах певної морфокліматичної (чи природної) зони, мають значний вплив на ґрунти і ґрунтовий покрив зони. У відношенні до рельєфу, ґрунт виступає у ролі своєї «оболонки», яка покриває (огортає) ту чи іншу форму рельєфу (мова йде про території, де наявний ґрунтовий покрив). Тож ґрунти зазвичай першими відчують на собі дію і вплив екзогенних рельєфотворчих процесів, часто приймаючи на себе їхню силу. Ці процеси можуть зумовлювати трансформацію ґрунтів, окремих їх властивостей чи ґрунтового покриву загалом. Наприклад, морозобійне розтріскування як наслідок морозного вивітрювання зумовлює тріщинуватість ґрунтів, формування полігональної поверхні ґрунтів, при дефляції відбувається видування верхнього гумусового горизонту ґрунтів, водна ерозія як один з найбільш деструктивних процесів може призвести навіть до повного руйнування ґрунтового профілю чи значної його частини.

Таким чином, вивчаючи морфокліматичні зони у геоморфології, зокрема у рамках такого її актуального в реаліях сьогодення прикладного напрямку, як екологічна геоморфологія, глибше і різнобічно пізнаємо особливості ґенези і географії ґрунтів відповідної зони, функціонування ґрунтів і протікання ґрунтових процесів у них. З іншого боку, розглядаючи поширення ґрунтів у просторі в розрізі природних зон через призму чинників ґрунтоутворення можемо вивчати сучасні екзогенні геоморфологічні процеси і їхній вплив на інші компоненти довкілля, природні і антропогенні об'єкти.

Представлені вище думки свідчать про можливість подальшого синтезу наукових здобутків геоморфології і ґрунтознавства, окреслення і формування нових теоретико-методологічних підходів до вивчення їх об'єктів, тим самим сприяючи розвитку географічних знань у цілому.